

Petőfi S. János emlékére¹

Kedves Kollégák, tisztelt gyászoló Család, tisztelt gyászoló és emlékező Gyülekezet!

Egy társunkra emlékezünk, aki nemrég távozott közülünk. Egy kiemelkedő szellemre, egy izgalmas személyiségre, egy kitűnő tudósra, aki a nyitottságot, a szellemi kezdeményezés fontosságát, egyúttal a megbízhatóságot és a következetességet képviselte. Petőfi S. Jánosra emlékezünk, akinek az alkotó gondolat iránti elkötelezettség, a szellem egyetemességéről és nyitottságáról való meggyőződés természetes lételeme volt. Petőfi S. Jánosra, aki a nyelv szigorú és módszeres leírása közben soha nem feledte, sőt éppen kimondta a beszélő ember elsődlegességét a struktúrához képest. Számára nem a „struktúra produktuma az ember”, hanem az ember produktuma a struktúra, a maga végtelen változatosságában, gazdagságában.

Karl Rahner megfogalmazásában a tudományok részantropológiákat dolgoznak ki. Petőfi S. János tisztában volt ezzel a meghaladhatatlan hermeneutikai körülménnyel, és nem csupán elfogadta, hanem élt ezzel a lehetőséggel. Mert nem korlátról van szó, amelyet le kell győzni, a természetről, amelyet meg kell haladni, hanem az emberi lényegről, amelyet föl kell ismerni, és ki kell teljesíteni. Petőfi erre az ősi és mégis teljességgel modern feszültségviszonyra figyelt föl igen korán, és ezt a belátást nem veszítette szem elől később sem.

Petőfi meg tudta haladni a szubjektum és az objektum merev és néha tragikus szembeállítását, és nyelvészeti kutatásaiban, pontosabban a nyelvről folytatott kutatásaiban a nyelvi rendszert nem választotta el végletesen a beszélő embertől. Hiszen éppen a szöveg az a nyelvi közeg, ahol a rendszer és a használat összetelálozódik, mert már eleve szétválaszthatatlan. Egy formalizmusra törekvő életmű teljesebben most ki, amely félreismerhetetlenül és szándékoltan antropológiai maradt.

Petőfi Sándor János 1931. április 23-án született Miskolcon. 1951-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait, amelyet elsőként matematika–fizika–ábrázoló geometria szakon végzett 1955-ben, a debreceni egyetem természettudományi karán. Nem ez volt a terve: „világossá vált előttem, hogy az akkor (1951-ben) adott helyzetben irodalommal nem foglalkozhattam volna úgy, ahogy én szerettem volna”. 1957-ben lehetősége nyílt a német nyelv és irodalom szak elvégzésére, 1961-ben ugyanott, Debrecenben diplomázott újból. Időközben debreceni és budapesti középiskolákban tanított 1955 és 1964 között, a tudományos előmenetel esélye nélkül (a doktorálását később is akadályozták Magyarországon), jóllehet interdiszciplináris képzése, ismeretei és képessége a kezdetektől a szöveg tanulmányozására tette alkalmassá. 1964-től az MTA Számítástechnikai Központjában már kutatómunkát végezhetett a Gépi Nyelvészeti Csoportban, majd az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa volt, és az Irodalomtudományi Intézetrel is kutatási kapcsolatba került. Visszaemlékezéseiben mindegyik kutatóhelyről szólva a modern nyelvtudományi irányzatokkal és az interpretációelméletekkel való megismerkedés lehetőségét emelte ki.

Ő maga az egyetemi képzését, a szakválasztásait, majd első magyarországi munkahelyeit tőle független tényezők eredményeként írta le. Talán megkockáztatható, hogy e választások nemcsak következményei voltak a (kényszerítő) helyzetnek, hanem előzményei is, megalapozásai egy összetett szellemi életútnak. Egyetemi éveit – mint ahogy az iskolát is – képzésként vette, a Bildung értelmében, amint az bebizonyosodott kutatói habitusában: a képzés az alkotó jellegű, folyamatos tanulás.

Petőfi S. János pályakezdése azzal a tudománytörténeti korszakkal esett egybe, amely hirtelen szembesült az emberi tudás meghatározó perspektívával jellemzőjével, a megismerés nyitottságával és korlátaival és ugyanakkor, egyúttal a természettudományos világleírás újonnan megnyílt

¹ Elhangzott 2013. március 5-én Budapesten, az MTA Nyelvtudományi Intézetében, Petőfi S. János búcsúztatásán.

lehetőségeivel, a számítógépes, formalizáló gondolkodás pontosságának a mámorító érzésével. Közben az esztétikai, irodalomelméleti és történetfilozófiai gondolkodás a strukturalizmus utolsó nagy szakaszával párhuzamosan a Gadamer-féle igazságot és módszert dolgozta ki és dolgozta fel, a nyelvelméleti eszmélkedés a struktúra mindenhatóságának eredményeit kereste, és erre következően majd a Chomsky-féle mentalizmusban ismerte föl a felzaklató és mégis megnyugtató megoldást. Mintha a szemléletmódok összetételköztak volna egy pillanatra, legalább a beszélgetés erejéig.

És amíg a rendkívül élénk szellemi és tudományos viták világszerte folytak az 1960-as években, majd – ahogy Hankiss Elemér írta – beleszürkültek a hetvenes évek pragmatikusabb világába, addig a magyar glóbuszon a pártideológia változatai és az uralma alól kiszabadulni kívánó eszmék önmagába zárt és kudarcra ítélt küzdelme zajlott: a mindenható párt személyes képviselői által rángatta ideológiai kacskaringóin a vasfüggöny mögé zárt tudományt. Így a mégoly gazdag strukturalizmusvita sem tudott olyan eredményeket hozni itthon, mint amelyet ígérhetett. Petőfi S. János ebben a szellemi közegben hagyta el Magyarországot 1969-ben.

1971-ig a Göteborgi Egyetem Modern Svéd Nyelv Kutatócsoportjában, valamint az Umeåi Egyetemen dolgozhatott. Itt „ideális munka- és kvalifikációlehetőséghez” jutott. Aki töltött hosszabb időt Skandináviában, tudja, hogy e vidék kultúrája pontos, kiegyensúlyozott, morális, szolidáris, elismeri a teljesítményt – a legkiválóbb helyek egyike egy kiemelkedő képességű fiatal kutató számára. Petőfi el is készítette doktori értekezését, majd 1971-ben meg is védte. A dolgozat *Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie* címmel monográfiaként megjelent, és komoly, gyors hatást ért el.

Petőfi ezután 1971 és 1972 között a Konstanzi Egyetemre került, a Szövegnyelvészeti Kutatócsoport egyik alapító tagjaként, a Deutsche Forschungsgemeinschaft támogatásával. Meg kell említeni, hogy az Universität Konstanz 1966-ban alapított új egyetem volt, az interdiszciplinaritás programjával. Az egyetem a hermeneutikai késő modern gondolkodás központja lett, többek között Hans-Robert Jaubé és Wolfgang Iser tevékenységével. Az efféle környezet még áttételen, közvetlen részvétel és személyi kapcsolat nélkül is működik, hatással van. Nem véletlen, hogy a Szövegnyelvészeti Kutatócsoport meghatározó eredményeket ért el a szövegten, a szövegnyelvészet akkor meginduló rendszeres elméleti és módszertani kutatása terén, olyan közreműködőkkel, mint például Teun A. van Dijk. Innen indult 1972-ben a *Papiere zur Textlinguistik/Papers in Textlinguistics* című könyvsorozat a hamburgi Buske Verlagnál, amelynek szerkesztője volt Petőfi Hannes Rieserrel, szó szerint rengeteg üttörő kiadvány megjelenését segítve.

Petőfi S. János ezután 1972 és 1989 között a Bielefeldi Egyetemen dolgozott, a Fakultät für Linguistik und Literaturwissenschaft professzoraként. E kutatási közegből jött létre a Research in Text Theory, 1977-től, a de Gruyter Kiadónál, Petőfi sorozatszerkesztésében. Valamint a mind több helyen működő nyelvészeti szövegkutatás eredményezte a *Text* című folyóirat létrehozását, főképpen Petőfi és van Dijk szervezésében és szerkesztésében. Ebben a közegben Petőfi kivételes hatást gyakorolt a korabeli nyelvészeti kutatásokra.

Az Universität Bielefeldet 1969-ben alapították, új egyetemenként, a karokhoz rendelt kutatási profilok programjával. Erről az egyetemről is érdemes egy-két ténytet megemlíteni. A Fakultät für Linguistik und Literaturwissenschaft kutatási profilja a szöveg volt, elméletspecifikus tanszékkel. Itt jött létre a társadalomtörténeti, szociokulturális nézőpontot kidolgozó történettudományi Bielefeldi Iskola, Hans-Ulrich Wehler, Jürgen Kocka, Reinhart Koselleck részvételével (Max Weber társadalomelméletét továbbfejlesztve). És ezen az egyetemen alakult meg az a Szociológiai Tanszék, ahol Norbert Elias és Niklas Luhmann társadalmi rendszerelméletüket megalkották. Ismét érdemes kiemelni: az egymással közvetlenül nem együttműködő iskolák is kivételes termékeny erővel hatottak egymásra, a rokon antropológiai szemléletmód révén.

Az 1970-es és 1980-as évek, e két évtized bizonyult a nyelvészeti szövegkutatás, a szövegelmélet meghatározó kezdeti korszakának, talán pontosabban korszakainak. Ismeretes, hogy főképpen az 1970-es években dolgozták ki az első olyan nyelvészeti alapú szövegelméleteket, amelyek már nem egyszerűen mondatok grammatikai és egyéb (például pragmatikai) összekapcsolásának tekintették a szöveget, lényegében grammatikán kívüli jelenségként. Hanem ellenkezőleg: a szöveget magát mint egészet közelítették meg nyelvi egységként, ebben közös, másban eltérő elméleti keretekben (ilyen volt van Dijk generatív modellje, majd a Kintschcel kidolgozott pszichológiai elmélet; vagy Wolfgang Dressler és Alain de Beaugrande irányzata; valamint M.A.K. Halliday szisztémikus-funkcionális elmélete).

Petőfi S. János más kiindulópontból szemlélte a szöveg kérdését első modelljében. Elméleti szövegmegközelítésének, modelljeinek egyik legfontosabb jellemzője a Σ kiindulópont: a szöveg komplex jel. A komplex jel komponensekre bontható, ezek a komponensek azonban nem a grammatikából származnak, hanem a szemiotikából. Itt egy első fokú predikátumkalkulusról van szó, amely modellelméleti, amennyiben meg kívánja különböztetni a tárgynyelvet (amelynek a szövegeit leírja) és azt a kanonikus nyelvet (vagy idealizált nyelvet), amely ezt a tárgynyelvet leírja. A hetvenes évek Petőfi-féle modelljei ezt a szisztémát szigorúan követik. A keret formális logikai szemantikai jellegű integrált elmélet, amely a beszédaktus-elméletet és a Montague-nyelvtant tekintette alapjának, a szöveg-karakterrel bíró megnyilatkozásokat pedig az elmélet alapvető nyelvi egységeinek.

Az ekkori modelleknek három fő összetevőjük van: 1) egy szöveggrammatikai, 2) egy világ-szemantikai és 3) a mindkettőbe részben beletartozó lexikon-összetevő. A Petőfi-féle szövegtani gondolkodásban a világ szemantikai (extenzionális szemantikai) összetevő az extenziókat kiterjesztette a nagyobb szövegegységekre, illetve valójában az egész szövegre mint komplex nyelvi jelre. Ebből áll össze a modell lényegét adó „szövegstruktúra-világstruktúra elmélet”, rövidítve TeSWeST. A TeSWeST a szövegek szintaktikai, szemantikai és pragmatikai struktúráját írja le. A modell az egyedüli (individuális, a szövegelemekre vonatkozó) extenzionális interpretációk sorából állítja össze a szöveg világkomplexumát. E viszonylag korai formális modell a maga kereteiben hangsúlyozza a szövegértelem alapvető szerepét az elméletben és a leírásban is.

Petőfi folyamatosan alakította, átdolgozta szövegelméletét. Az 1980-as években a korábbit a „szövegstruktúra-relátumstruktúra elmélet” követte, majd a „vehikulumstruktúra-relátumstruktúra elmélet”: ez utóbbi a voltaképpeni szemiotikai szövegtan, ezen a néven vált világszerte ismertté. Az elméleti alakulástörténet legfontosabb mozzanatai közé tartozik a verbális szövegek mikro- és makroalkotóelemei lineáris elrendezésének a vizsgálatba vonása, az erre irányuló teoretikus figyelem.

Ez az elméleti keret a jel kételemű bontásával kezdi a szöveg leírását. Az első elem a komplex jel jelölőkomponense, azaz a vehiculum, a második elem a komplex jel jelöltkomponense, azaz az értelem és a relatum együttesen. A modell további részeiben nagy szerepet kap a beszélő/hallgató például a vehiculum vagy a relatum és annak mentális képe közötti megkülönböztetésében vagy az értelem kategóriájában hozzárendelhető különböző típusú összetevők, világfragmentumok, valamint a modell részét képező nyelvi tudás és világtudás, illetve hiedelmek kategóriáiban. Mindehhez egy kommunikációs-situációs modell is járul.

Ezt követően bővült a Petőfi-féle szemiotikai szövegtan a multimedialitás tényezőivel, annak a felismerésnek a nyomán, amely szerint a verbális szövegek nem magukban állnak, sem szemiotikai, sem cselekvéseméleti szempontból. E kiterjesztés – miképp a teljes alakulástörténet – annak a feszültségviszonynak a Petőfi-féle feldolgozásába illeszkedik, amely az objektívizáló formális leírás szándék és a nyelv megkerülhetetlenül humán volta, valamint megértéslehetőségei között ismerhető fel, és amely – mint említettem – Petőfi S. János szellemi világát áthatotta. Ebbe a folyamatba illeszkedik továbbá a művészi és nem művészi szövegek közötti határtalanítás. Petőfi teljes természetességgel vonja be az irodalmi szövegeket az elemzésekbe, a kreatív-produktív játékokba.

Az életmű ezután következő további szakaszai e szemiotikai szövegtan kidolgozásával, finomításával teltek. Az imént szükségképpen röviden vázolt szorosabb tudományos pályakép kezdeményező és vezető szerepet vitt a nyelvtudományi diszkurzusban több szempontból is:

- a szöveg nyelvtudományi leírhatóságát állította, egyre több megalapozott indokkal;
- a szöveg leírásában mind erőteljesebben szintetizálta az autonóm szintaxison és a logikai szemantikán kívül eső nyelvtudományi kutatási ágakat és azok eredményeit;
- az előző kettő alapján a szemiotikai szövegtan mindinkább kezelhetővé tette azokat a szempontokat – nevezzük őket pragmatikainak –, azokat a használati tényezőket, amelyeket a formális kategóriák nehezen tartalmaznak a maguk variabilitásukban;
- ezáltal a pályakezdő célkitűzés, a szöveg mint dominánsan verbális kommunikátum komplex szemiotikai leírása a maximumát éri el Petőfi modellalkotásában.

Petőfi mindeközben folyamatosan fenntartotta elméletének következetességét, belső koherenciáját és módszertani eredményességét.

Az alakulástörténet – még egyszer kifejezem – nem követte a tudományos világtendenciákat, hanem cselekvően, befolyással alakította azokat. E szellemi (és nem kizárólag tudományos)

tendenciák közül – fölvéve még egyszer az eszmetörténet 1970 után elejtett fonalát – a következők említendők:

- a szaktudományok által szétaprózott antropológiai ismeretek szintetizálásának az igénye;
- az emberi megismerés komplex modellálása;
- az emberi megismerés általános és tudományos megvalósulásai közötti viszony jellemzőinek a felderítése;
- a nyelv szociokulturális és kognitív szerepének átfogó felismerése (a nyelv nem pusztán tárgyi eszköz);
- a szöveg szociológiai, szociálpszichológiai és kulturális szerepének határozottabb elismerése a társadalmi cselekvéseknek és azok különböző szintereinek közösségi alakíthatósága szempontjából.

Petőfi S. János szemiotikai szövegtana egy a lehetséges nyelvészeti elméletek közül. És persze mégsem csupán egy: hanem egyike a néhány legteljesebb és legmagasabb szintű textológiai teóriáknak, a szövegnyelvészet eddigi teljes történetében.

A rendkívül termékeny bielefeldi évek után Petőfi S. János 1989-től a Maceratai Egyetemen a nyelvfilozófia professzoraként tanított, és folytatta kutatásait, hasonló intenzitással, nyugállományba vonulásáig. Az 1980-as évek végén a már hosszú ideje nemzetközileg elismert Petőfi vissza tudott térni Magyarországra. Igen gyorsan szoros kapcsolatokat épített ki a Szegedi Tudományegyetem Főiskolai Karán, a Debreceni és a Pécsi Egyetemen. Petőfi jelenléte mind folyamatosabb lett, amely szinte bámulatos mennyiségű műhelymegbeszélésben, konferenciákban, előadás-sorozatokban valósult meg. Ezzel párhuzamosan először az 1990-ben Szegeden indult *Szemiotikai Szövegtan*, majd a Debrecenben alapított és szerkesztett *Officina Textologica* követte. Petőfi Magyarországon, illetve a magyar nyelvterületen is azt tette, amit másutt: szövegtani műhelyeket szervezett, azok működését segítette, tematikus sorozatokat indított, önálló működésre készítette a kutatókat és a szerkesztőket. Kiemelkedő mértékben járult hozzá a hazai szövegtani kutatások fellendítéséhez. Ismeretes, hogy 1990 előtt is segítette a hozzá forduló magyar kutatókat.

Tudjuk, hogy publikációs listája nagyon hosszú, és nem csak mennyiségről lehet beszélni, hanem minőségről is: munkái túlnyomórészt vezető nemzetközi folyóiratokban és kiadóknál jelentek meg. Petőfi S. János számos magas elismerésben részesült. Diszdoktorrá fogadta az Università di Torino, a Kossuth Lajos Tudományegyetem, a Janus Pannonius Tudományegyetem. A Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává választotta 2007-ben.

Petőfi szeretett beszélgetni, szerette a diszkurzust, tudományról, művészetről, bölcseletről. Nem hirdette, hanem művelte az alkotó dialogizálást, minden magas rendű szellemi tevékenység alapját. Petőfi diszkurzivitása nem bánta a pluralizmust, tudta, hogy a részantropológiák a szellemi társalgásokkal tőkéltesíthetők. Az álláspontok tisztázására törekedett, majd az álláspontok, irányzatok közötti vitát tartotta fontosnak.

Szeretett játszani, komoly játékokat. Kreatív-produktív programja, amelyet Benkes Zsuzsával dolgozott ki, szőrendi és kiegészítő feladatai nemcsak iskolás bevezetőt adnak egyes szövegtani jellemzőkhöz, hanem a szövegalkotás és a szövegértés összetettebb és nehezebben hozzáférhető tényezőit teszik érthetőbbé.

Kiemelkedő elméleti képességei voltak, szerette a társalgást briliáns elmékkel – közéjük tartozott. És demokrata maradt: mindenkit beszélőtársának fogadott el a szöveggel kapcsolatban, az iskolai tanítóktól a vezető teoretikusokig. Külön figyelmet fordított elmélete és módszertana különböző szintű kidolgozásaira, a taníthatóság iskolához és korosztályhoz igazítására. Mindig nagyon pontosak a megfogalmazásai, körülrásai, meghatározásai, megcélzott olvasói számára érthetők a szövegei.

Talán nem véletlen és éppen az általános antropológiai szemlélet következménye, hogy magyar szépirodalmi példáiban igen sok a nagyon erősen önreflexív lírai költemény (a líra poétikai értelmében), azok az irodalmi művek, amelyek egyszerre képezték le a személyiséget egyetemes értékként és viszonylagos, halandó entitásként.

Rendkívül gazdag az a szakmai örökség, amelyet Petőfi S. János ránk hagyott, győzzünk csak élni vele. A legmélyebben talán mégis a közvetlen emberi marad meg mindazokban, akik társaságában lehetnek: a visszafogott mosoly, a figyelő tekintet, a csendes, türelmes hang. A beszélgetés, az

alkotó gondolat iránti elkötelezettség, a szellem morális cselekvő működése, a képzelet és a fegyelmezett gondolkodás emberi összjátéka.

Somolyogna, ha mindezt hallaná.

Tolcsvai Nagy Gábor

egyetemi tanár
ELTE BTK

Mai Magyar Nyelvi Tanszék

A Magyar Nyelvi Bizottság 2011. évi beszámolója

A tudományos bizottság 2011. évi tevékenysége

A bizottság neve: Magyar Nyelvi Bizottság. A bizottság az MTA osztályközi bizottsága, az I., a II., a III., a IV., az V., a VI., a VII., a VIII., a IX., a X. és a XI. osztály közös testülete.

A bizottság elnöke: *Keszler Borbála*, társelnöke: *Grétsy László*, titkára *Heltainé Nagy Erzsébet*

A bizottság létszáma: 35 fő; akadémikus 8; MTA doktora/tudomány doktora: 13; kandidátus 5; PhD: 9; + 2 fő állandó meghívottként

Köztestületi tagok létszáma: 35 fő

A bizottság al- és munkabizottságai: a bizottság tagjaiból szűkebb körű bizottság alakult

A tudományos bizottság ülései és rendezvényei

2011-ben a bizottság 7 ülést tartott. A Bizottság önálló rendezvényt nem tartott, a bizottság tagjai számos helyesírási, beszédkutatási, magyar nyelvhasználati rendezvényen vettek részt, előadóként, szervezőként.

- (1) Implom József helyesírási verseny Kárpát-medencei döntője: Gyula, 2011. február 24–25. Előadások a szakmai programokon: *Heltainé Nagy Erzsébet*: Tények és mítoszok a nyelvi értéktulajdonításokban; *Tóth Etelka*: Az internetes nyelvhasználat és a helyesírás.
- (2) Simonyi Zsigmond Kárpát-medencei helyesírási verseny döntője: Budapest, ELTE BTK. A zsűri elnöke: *Keszler Borbála*, a zsűri titkára: *Antalné Szabó Ágnes*, tagjai: *Laczkó Krisztina*, *Kiss Jenő*.
- (3) Beszédkutatás 2011 konferencia: 2011. október 27–28. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. Téma: spontán beszéd; elemzések, adatbázisok, alkalmazások. Szervező, előadó: *Gósy Mária*. Beszédadat-bázisok a kutatásban és az alkalmazásban. MTA Nyelvtudományi Intézet, 2011. november 17. A Magyar Tudomány Napja. *Gósy Mária*.
- (4) Kossuth Lajos szónokverseny és retorikai konferencia: 2011. november 18–19. Budapest, ELTE BTK. Szervező: *Tóth Etelka*, zsűrielnök: *Balázs Géza*.
- (5) Előadások, továbbképzés: *Antalné Szabó Ágnes*: A magyar helyesírás rendszere. Tanári továbbképzés, 2011. március 4. Budapest (Kispest). *Tóth Etelka*: Az internetes nyelvhasználat. Többnyelvűség Európában: távlatok és gyakorlatok Kelet-Közép-Európában konferencia. 2011. március 25–26. Budapest.

Díjak, kitüntetések (2008–2011)

Antalné Szabó Ágnes: Lőrincze-díj (2008)

Császár Ákos: Akadémiai Aranyérem (2009)

Gósy Mária: Akadémiai Díj (2008), Bárczi Gusztáv-díj (2008)

Keszler Borbála: Akadémiai Díj (2009), Implom József-díj (2009); Bárczi Géza-emlékérem (2009); Nagy J. Béla-díj (2010)

Kiss Jenő: Pro Renovanda Cultura Hungariae (2008); Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztje (2008)